

ISSN 1863-5814

Sibirische Studien

Sibirya İncelemeleri - Siberian Studies
Сибирские исследования - Études Sibériens

Internationale Zeitschrift für sibirische Forschung
International Journal of Siberian Studies
Journal International des Études Sibériens
Международный журнал по сибирским исследованиям

Band 2, Nummer 1

Sommer 2007
Göttingen - İstanbul

Editorial Board

Mehmet Ölmez (Chief Editor)

Michael Knüppel (Co-Editor)

Özlem Civelek (Assistant to the Editor)

Academic Consultants

Uwe Bläsing (Leiden)

Claus Schönig (İstanbul/Berlin)

Marek Stachowski (Kraków)

Peter Zieme (Berlin)

ISSN 1863-5814

For Editors:

HKnue1@aol.com (M. Knueppel),

tokyoron@yahoo.com (M. Ölmez)

For orders:

sanat@sanatkitabevi.com.tr

Address

Michael Knüppel

c/o Seminar für Turkologie

Waldweg 26

D-37073 Göttingen / Germany

Eski Türk Yazıtlarındaki Kırgız Seferleri Üzerine Notlar

Erhan Aydın*
(Kayseri)

Abstract: One of the most important campaigns cited in the Old Turkic Inscriptions is the one launched at northern regions. Wars fought against Quriqans, Čıks and Kirghizs are all mentioned here. There are six lines in the Inscriptions of Tonyukuk about the campaign carried out against Kirghizs. It also gives the details of the events that took place enroute or during the campaign.

This article intends to explain the Kirghiz campaigns mentioned in Köl Tigin, Bilge Khaghan, Tonyukuk and Šine Usu inscriptions. Here, we especially tried to clarify the place names.

Keywords: Old Turkic Inscriptions, Kirghiz campaigns, Place names, Kök Türks.

1. Giriş:

Eski Türk yazıtlarında anlatılan seferler içerisinde en önemlilerinden birisi kuşkusuz kuzeye yapılan seferlerdir. Bu seferlerde Azlar, Kurıkanlar, Çıklar ve nihayet Kırgızlarla yapılan savaşlardan söz edilmiştir. Bu seferlerin önemli bir özelliği de çok fazla yer adının

* Erciyes Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü,
Kayseri; erhana@erciyes.edu.tr

geçmesidir. Tonyukuk yazıtında altı satır tutan Kırgız seferinde asıl yolun herhangi bir sebepten dolayı kapalı olması dolayısıyla başka bir yolun kullanılması ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.

Bilge Kağan ve Köl Tigin yazıtında ise Kırgız seferleri için aşağı yukarı aynı şeylerden söz edilmiş ancak Tonyukuk yazıtında olduğu gibi ayrıntılı anlatılmamıştır. Uygur Kağanlığından kalan Şine Usu yazıtındaki Kırgızlarla ilgili bölümlerde ise farklı yer adları bulunmaktadır.

2. Eski Türk Yazıtlarındaki Kırgız Seferleri:

2. 1. Tonyukuk Yazıtına Göre Kırgız Seferi:

Eski Türk yazıtlarında Kırgızlar ve Kırgız seferleri ile ilgili en güzel ve en ayrıntılı bilgiler Tonyukuk yazıtının 23, 24, 25, 26, 27 ve 28. satırlarında bulunmaktadır.

Tonyukuk yazıtından edindiğimiz bilgilere göre Tabgaç, On Ok ve Kırgız kağanları anlaşarak Kök Türkleri ortadan kaldırmak isterler. Bu üç kağanın anlaşıp birlikte hareket etme çabaları Tonyukuk'un uykularını kaçırır. Bu halkların birleşip saldırmalarından daha erken davranan Tonyukuk, Kırgızlara sefere çıkılması yönünde karar alır ve kararını kağana arz eder. Tonyukuk, Kırgızların yaşadığı bölgeye ulaşabilmenin tek yolunun Kögmen'i aşmak olduğunu bilmektedir. Hangay'dan Kögmen'e giden tek yolun kapalı olduğunu öğrenen Tonyukuk başka bir yolun daha olduğunu işittiğini ve bu yolun kullanılabileceğini düşünür. Azların yerinin Anı ırmağı ile aynı yerde bulunduğunu işiten Tonyukuk bu yolun da ancak bir atın geçebileceği kadar olduğunu öğrenince o yoldan gidilmesine karar verir ve durumu kağana arz eder.

Tonyukuk, Kırgızların otağına varabilmek için Anı ırmağına ulaşmaları gerektiğinin bilincindedir. İlk önce Ak Termel (Ak Terremel?)'i geçerek zaman kazanırlar. Atları yedeğe alarak ağaçlara tutunarak önden gidenler karları yoğurup ilerlemeye çalışırlar. İbırbaş adlı bir arazi engeli (dağ?)nin etrafını dolanmak mümkün olmadığı için üzerinden aşırıp ardından yuvarlanarak inerler ve on gece boyunca yandaki engelin etrafını dolaşarak ilerlerler. Kılavuz yanılınca hatasını

canıyla öder. Bu duruma öfkelenen kağan “sürün atları” der ve nihayet Anı ırmağına varırlar. Bu ırmak boyunca kuzeye doğru, atları ağaçlara bağlayarak gece gündüz süren uzun bir ilerleyişten sonra Kırgızların bölgesine varırlar. Tonyukuk’un toplam altı satır ayırdığı Kırgız seferi başarı ile tamamlanır ve dönerken Kögmen dağlarını aşıp Ötüken’e ulaşırlar. Dönüş yolunda ise Kögmen’in, daha önce kapalı olduğu belirtilen asıl yolunu kullanırlar.

2. 2. Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarına Göre Kırgız Seferi:

Kırgız seferi Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında Tonyukuk yazıtında olduğu gibi hikâye edilerek anlatılmamıştır.

KT D 17, BK D 15: *Kögmän aša K[ırkız yiriñä tegi sülädimiz]* ‘Kögmen’i aşarak Kırgızların oturduğu yere kadar asker sevkettik’.

KT D 20, BK D 17: *Kögmän yir sub idisiz kalmazun tiyin Az Kırkız bodunıg <itip> yaratıp kältimiz sünüşdümüz ...]* ‘Kögmen toprakları sahihsiz kalmasın diye Az (ve) Kırgız halklarını düzene sokup geldik (ve) savaştık ...’.

KT D 34-35, BK D 27: *Köl tigin [altı otuz] yaşına Kırkız tapa sülädimiz sünüg batımı karıg söküpän Kögmän yışıg toga yorıp Kırkız bodunıg uda basdımız kaganın birlä Soña yışda sünüşdümüz* ‘Köl Tigin yirmi altı yaşında iken Kırgızlara doğru ordu sevkettik. Süngü batımı karı söküp Kögmen dağlarını aşarak Kırgız halkını uykuda (iken) bastık. (Kırgız) kağanı ile Songa dağında savaştık’.

Bu seferin yapıldığı tarih aşağı yukarı tespit edilebilir: Köl Tigin’in doğduğu yıl 685 ise (Sertkaya 1995: 94) o zaman bu sefer yapılırken tarihin 710-711 olması gerekir. Tonyukuk yazıtından anlaşıldığı kadarıyla Kırgız seferinin ardından *Altun Yış*’ta başlayan batı seferi gelmektedir. Öyleyse Kırgız seferi 710 yılında olmuş ve ardından 711 yılında Türğişlere doğru uzanıp Demir Kapı’ya kadar süren batı seferi başlamıştır (Aydın 2006: 87). Zaten Köl Tigin yazıtınının doğu yüzünün 36. satırında, Türğiş seferi için, *ol yılka Türğiş [tapa* diyerek batı seferinin Kırgız seferinden hemen sonra başladığı bildirilmiştir. Sonuç olarak, Kapgan Kağan 716’da öldürülmüş olduğuna göre (Taşağıl 1990: 314) Kırgız seferi esnasında

kağanlık tahtında Kapgan Kağan bulunuyordu. Bu savaşta da Bilge Kağan Tarduşların şadı idi. Çünkü Tonyukuk'un anlattığı batı seferi başladığı sırada ordu *Altun Yış*'ta iken kağanın, eşinin ölmesi sebebiyle dönmesi gerekmiş ve orduyu Tonyukuk'a teslim etmiştir. Bu sırada *sü başı* olarak İnel (İni İl Kağan?) Kağan'ın adı anılırken Bilge Kağan için sadece *Tarduş Şad* ifadesi kullanılmıştır (T 31). Bu da bize hem Kırgız seferinde hem de batı seferinde Kapgan Kağan'ın tahtta olduğunu göstermektedir.

KT D 34 ve 35. satırlarda Kırgız seferi anlatılırken fiillere ekli kişi eki *-mIz* kullanılmış iken BK D 26 ve 27. satırlarda kişi eki *-m*'dir. Bilge Kağan yazıtında Kırgız seferi, tahtta sanki kendisi varmış gibi anlatılmıştır.

2. 3. Şine Usu Yazıtına Göre Kırgız Seferi:

Şine Usu yazıtında da Kırgızlar ve onların oturduğu yerlerle ilgili ipucu verebilecek bazı cümleler ve yer adları bulunmaktadır. Şine Usu yazıtında Kırgızlarla ilgili bölümün geçtiği yerler D 10, 11 ve 12. satırlardır. Cümleler ve çevirileri şöyledir:

D 10: *Tokuz Oguz (...) n¹ bāglāri kälti o/u (...) yāmā yaramatın yağıd[*u* ār]miş Ürüñ Bāgig Kara Bulukıg Anı olurmış Kırkız tapa ār idmiş siz taşıkıñ Çikig taşgarıñ timiş mǎn taşıkayın timiş kör Budkal ıda (Boduklıda?)* ‘Dokuz Oğuz ... beyleri geldi. ... (Onlar) yine zamansız (uygunsuz?) düşmanlaşmıştı. (Onlar) Ürüñ Beg, Kara Buluk (ve) Anı (ırmağı)’da otururlarmış. Kırgızlara doğru adam göndermiş, “siz (sefer için) yola çıkın, Çikleri uzaklaştırın (savaşa çıkarın?)” demiş. “(Ardından) ben de yola çıkayım” demiş’. “Bak, Budkal ormanında (Boduklı?’da)’ (Aydın 2007: 43 ve 60).

D 11: *Kabışalıñ timiş Ötü[kān] (...) timiş (...) [toku?]z [ya]ñı[ka] sü yorıdım totok başın Çik tapa bıña ı<d>tim işi yer tapa az ār ı<d>tim kör tidim Kırkız kanı Kögmǎn irintä* “‘Birleşelim” demiş. Ötüken demiş dokuzuncu gün (?) asker sevkettim. ... askerî valinin komutasında Çiklere doğru atlı birlik gönderdim. Müttefiklerin yerine doğru az adam gönderdim. “Bak” dedim. Kırgızların kağanı Kögmen’in kuzeyinde’ (Aydın 2007: 44 ve 60).

D 12: (...) *äb barkınt[a] ärmış yälmäsin iş yerinärü idmiş yälmäsin mänij är anta basmış tul tutmuş kanıça* ‘... evinde barkında imiş. Öncü birliğini mütteliklerinin yerine doğru göndermiş. Öncü birliğine benim askerim orada saldırmış, esirleri ele geçirmiş. Hanına’ (Aydın 2007: 45 ve 60).

Şine Usu Doğu 10’un hemen ilk kelimelerinden anlaşılacağı gibi Kırgızların Dokuz Oğuz beyleri ile anlaşıp Uygurlara karşı bir işbirliği yaptıkları görülmekte, Dokuz Oğuzlar, Kırgızlar ve Çiklerin bu işbirliği sonucunda Uygurları ortadan kaldırmak istedikleri anlaşılmaktadır. Uygur kağanı M’o-yen-ch’o’nun ise ilk olarak Çiklere doğru bir atlı birlik gönderdiğini, işbirliği yapılan yerde Uygur süvarilerinin onların öncü birliğine saldırdığını ve onları ele geçirdiklerini anlamak mümkündür.

Uygur süvarilerinin Çikleri ele geçirdiklerinin anlatıldığı bölümde Kırgızlara doğru herhangi bir sefer yapıp yapılmadığı anlaşılmamaktadır. Ancak Şine Usu yazıtının önemli tarafı Kırgızların oturdukları yerlerle ilgili bilgiler bulunmasıdır.

3. Eski Türk Yazıtlarındaki Kırgız Seferlerinde Geçen Yer Adları:

Bu bölümde Köl Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk ve Şine Usu yazıtlarında anlatılan Kırgız seferleri esnasında anılan yer adları incelenecektir. Yine Kırgızların oturduğu bölgeye gitmek için geçilen Az ve Çik topraklarındaki yer adları da ele alınacaktır. Alfabetik olarak verilecek olan yer adlarında temel hedef bu yer adları yardımıyla gidiş yollarının ortaya konulması olacaktır.

3. 1. *Ak Teremel?*:

Yerini tespit etmekte neredeyse imkânsız olan *Ak Teremel* için değişik öneriler getirilmiştir. Eski Türk yazıtları üzerinde çalışanlarca *Ak tärmäl* veya *Ak tärmil* okunan bu yer adı Clauson’a göre Hangay ve Tannu Ola arasındaki ırmaklardan birisidir (Clauson 1973: 145). Bu ırmak Gumilëv’e göre Kaa Kem’dir (Gumilëv 2002: 368).

Käç- fiili kullanılmış olduğuna göre bu yer adının ırmak olduğu açıktır. Çünkü eski Türk yazıtlarında ırmakların *käç-*; dağ, tepe vb.

arazi engellerinin ise *aş-* fiili ile ifade edildiği bilinmektedir (Clauson 1973: 145). Bu yer adının ikinci bölümünü oluşturan *tärmäl* adı alfabedeki esneklik sayesinde *tärmil* de okunabilir. Yer adının ikinci bölümünün Moğolcada bulunan *-mAl* eki ile yapıldığı düşünülebilir. Moğolca bu ek fiillere eklenir ve özellik bildiren isimler yapar (Poppe 1992: §168). Bu durumda *tärmil* okuma ihtimali azalmış olacak ama yitirilmeyecektir. Çünkü bu durumda Türkçedeki *e/i* meselesi ortaya çıkacaktır. Mo. *tara-* ‘dağılmak, saçılmak; ayrılmak, bölünmek; bitmek, sona ermek’ (Lessing 2003: 1203). Moğolcadaki *-mAl* eki hesaba katıldığında fiilin Tü. veya Mo. *tara-* ya da *tärä-* olması beklenir. Ancak *tara-* fiilinin art ünlülü olması sonuca ulaştırmada işi zorlaştırmaktadır.

Tonyukuk yazıtının 25. satırında anlatıldığına göre Kırgız seferi sırasında zaman kazanmak için Ak Teremel adlı ırmağın etrafını dolaşmak yerine üzerinden geçilmiştir: *Ak Tärämäl kâçä ugur kalıtdım* ‘Ak Teremel’i geçerek zaman kazandım’. Üzerinden geçildiği anlatıldığına göre bu ırmağın küçük olmaması gerekir. Giraud, 49° 97' koordinatlarına sahip Telmen-nor gölünden bahsederek *Termel* ile *Telmen*'in dilbilimsel bakımdan bir güçlük oluşturmayacağını düşünmekte ve bu göl ile birleştirmek istemektedir (Giraud 1999: 255). Ak Teremel ırmağının aşılıp zaman kazanılmasından sonra kılavuzun orduyu Tannu Ola'nın güneyinden götürdüğü tahmin edilebilir. Buranın çok karlı olduğu da hem Tonyukuk hem de Bilge Kağan yazıtından anlaşılmaktadır (BK D 26-27; T 25). Ak Teremel'in de Anı ırmağına varmadan daha batıda ya da güney batıda olması gerekir. Giraud'un bahsettiği Telmen Nor çok büyük bir göl değildir. Herhâlde zaman kazanmak için geçilen göl ya da ırmağın büyük olması gerekir. Ak Teremel'in Ubssa (Uvs) gölü civarında olduğu düşünülebilir. Ubssa (Uvs) gölüne dökülen ırmaklardan olan Tesiyen (Tes-kem) ırmağı akla ilk gelen ırmaklardandır.

3. 2. Anı:

Bu ırmak Tonyukuk yazıtında iki kez (T 24, 27) Şine Usu yazıtında ise bir kez (ŞU D 10) geçmiştir. Şine Usu yazıtı üzerinde çalışanlar

anı'yı *ol* kişi zamirinin belirtme durum eki almış şekli saydıkları için kelimeyi 'onu, onun' gibi anlamlarla karşılamışlardır. Cümleler şöyledir:

T 24: *Eşi<d>tim Az yir y[olı] Anı b[ırlä är]miş* 'Az (halkının) yerinin Anı (ırmağı)'da olduğunu işittim'.

T 26-27: *Buñadıp kagan yälü kör temiş* (27) *Anı sub[ka] bard[ımız] ol sub kudi bardımız* '(Kağan) sıkılıp "sürün (atları)" demiş. Anı suyuna ulaştık. O suyun yatağı boyunca ilerledik'.

ŞU D 10: *Yämä yaramatın yağıd[u är]miş Ürüñ Bağig Kara Bulukıg Anı olurmuş Kırkız tapa är idmiş siz taşıkıñ Çikiğ taşğarıñ timiş män taşıkayın timiş* '(Onlar) yine zamansız (uygunsuz?) düşmanlaşmıştı. (Onlar) Ürüñ Beg ve Kara Buluk ile Anı (ırmağı)'da otururlarmış. Kırgızlara doğru adam göndermiş, "siz (sefer için) yola çıkın, Çikleri (savaşa) çıkarın" demiş. "(Ardından) ben de yola çıkayım" demiş' (Aydın 2007: 43-44 ve 60).

ŞU D 10'da geçen hem *Anı* hem de *Ürüñ Bağ* ve *Kara Buluk*'un yer adı olması gerektiğini ilk kez ortaya atan Thomsen'dir. Thomsen *Turcica*'da *Anı* ile ilgili epeyce bilgi vermiş ve kelimeyi, yazıttaki durumuna göre 'onu' veya 'onları' şeklinde anlamlandırmanın mümkün olmadığını belirtmiştir. Thomsen, Radloff'un yayımladığı atlasın hareket ederek *Anı* ırmağını tespit ettiğini ve bu ırmağın, Yenisey'in batısında Abakan bozkırlarına doğru diğer ırmaklarla birleştiğini düşünmektedir (Thomsen 2002: 402-404). Joki ise Yenisey'in kollarından olan *Ana* ile karşılaştırmıştır (Joki 1952: 25). A. İnan bu ırmağın Yenisey olabileceğini öne sürmüştür (İnan 1987: 35). Clauson'a göre *Anı* ırmağı, Batı Sayan'ın kuzey yamaçlarından çıkar ve kuzeyde 52° 38', doğuda 89° 50' civarında Abakan ile birleşir (Clauson 1973: 145). Rybatzki, Minusinsk'in güney bölümü ile Tannu Ola'nın kuzey bölümünde olabileceğini bildirmiştir. Rybatzki haklı olarak *ögüz~ügüz* değil de neden *sub* şeklinde yazıldığına değinmiş ve yazıtlarda *ögüz~ügüz* ve *sub* şeklinde ifade edilen ırmak, çay vb. coğrafi öğeleri bir araya toplamıştır (Rybatzki 1997: 97 not 253 ve 107 not 277). Buradan, büyük ırmaklar için *ügüz*; çay, dere vb. için ise *sub* teriminin kullanıldığı sonucunu çıkarmak mümkün olabilir.

Anı ırmağı, Radloff'un *Aus Sibirien* adlı kitabındaki haritada Anuy olarak belirlenen ve bugün Hakasya'da bulunan Ona ırmağıdır (Giraud 1999: 256). Bu ırmak Abakan ile birleştikten sonra Abakan adıyla Yenisey ırmağıyla birleşir. Kök Türklerin Anı ve Abakan ırmakları boyunca ilerleyip Kırgızların oturduğu bölgeye vardıklarına göre Kırgızların otağının da, Abakan ırmağı boyunca, bu ırmağın doğu bölümünde bugünkü Hakasya'nın Abakan ve Askiz kentleri dolaylarında olması gerekir.

3. 3. *Ibrbaş:*

Bu yer adı Tonyukuk yazıtını yayımlayanlarca aşağıdaki şekillerde okunmuş ve anlamlandırılmıştır:

W. Radloff *Ibarkı* (?) okuyup 'Ibarki (?)' şeklinde çevirmeden bırakmış, sözlüğe ise almamıştır (Radloff 1895: 14 ve 15). V. Thomsen *Turcica* adlı çalışmasında kelimenin sonunda bulunan harfi *x* ile karşılayıp kelimeyi *ibarx* okumuş ve *x* olarak belirlediği ligatürün ses değerinin saptanamamış olduğunu ancak ordunun aşmak zorunda olduğu Kögmen dağlarında bir geçit veya boğaz olması gerektiğini ifade etmiştir. Sonuç olarak kelimeyi 'Ibarx Boğazı' şeklinde anlamlandırmıştır (Thomsen 2002: 398-399). H. N. Orkun *ibar*² *ı* okumuş ve 'Ibar' şeklinde yer adı olarak düşünmüş, V. Thomsen'in *Turcica*'sına atıfta bulunmuştur (Orkun 1936: 108-109). Orkun, Uyug Arhan (E2) yazıtının 5. satırında geçen kelimeyi ihtiyatla *baş* olarak okumuş, *baş* okuma gerekçesini de Bang'a bağlamıştır (Orkun 1940: 36). S. E. Malov *ı bar bas* okumuş ve 'verşinu s rasteniyami' şeklinde anlamlandırmıştır (Malov 1951: 62 ve 67). Aalto *ibar(lık?)* okuyup 'Ibar(lık?)' şeklinde anlamlandırmıştır (Aalto 1958: 39). R. Giraud *ı barça* okumuş ve 'nous traversâmes entièrement la forêt' şeklinde anlamlandırmıştır (Giraud 1961: 55 ve 98). T. Tekin *ı bar baş* okuyup 'the wooded hill' olarak anlamlandırmış, sözlüğe ise her üç kelimeyi de ayrı ayrı almıştır (Tekin 1968: 251 ve 286). G. Aydarov *ı bar bas* okuyup cümleyi bütünüyle 'prolojili [dorogu], [i] mı perevalili poroşşuyu rasteniyami verşinu' şeklinde çevirmiştir (Aydarov 1971: 328-329). Clauson da yer adı düşünüp cümleyi bütünüyle *ıbarlık* (?)

aşdımız yuvulu éntimiz okumuş ve ‘we crossed the Barlık (mountain ?) and went rolling (?) down, hill’ olarak anlamlandırmıştır (EDPT 168a-b). M. Erdal ı *Barlık* (OTWF 689); T. Tekin ise ı *bar baş* okuyup ‘ormanla kaplı doruk’ olarak anlamlandırmış; notlarında ise kelimenin sonunda bulunan papyon kravat (✕) şeklindeki işaretin *baş* şeklinde okunması gerektiğini, Yenisey yazıtlarının birkaçında geçen harf ile aynı olduğunu ifade etmiştir (Tekin 1994: 12 ve 41). V. Rybatzki de Erdal gibi ı *barlık* okumuş ve ‘bewaldeten Barlık’ şeklinde anlamlandırmıştır (Rybatzki 1997: 58 ve 106). Rybatzki, *Barlık* okuduğu yer adının Batı Tuva bölgesindeki Barlık ırmağı olduğunu ve bu tipte yani *Barlık* adıyla kurulmuş başka yer adlarının da olduğunu ve *Barlık*’ın bugün Tuvacada *Barık* adını taşıdığını bildirmiştir (Rybatzki 1997: 33 not 35). Berta, *ıbar baş* okuyup ‘*Ibar Bas*’ şeklinde anlamlandırmıştır (Berta 2004: 59 ve 81).

Kelimenin okuma ve anlamlandırılmasında birlik sağlanmadığı görülmektedir. V. Thomsen başta olmak üzere bazı araştırmacıların yer adı olarak düşündüğü bu kelime, bazı araştırmacılarca kelime grubu olarak düşünülmüştür. *I bar baş* şeklinde düşünen araştırmacıların, ı ‘ağaç, orman (?)’ kelimesinden hareket ettikleri bellidir. Gumilëv *Ibar* okuyup yer adı olarak değerlendirmiştir (Gumilëv 2002: 368). Aslında S. G. Clauson’un net bir şekilde ifade ettiği gibi *aş-* eski Türk yazıtlarında dağ, tepe gibi arazi engelinin geçilmesi için kullanılan bir fiildir (Clauson 1973: 145). Dolayısıyla Tonyukuk yazıtının 26. satırındaki *aşdımız* çekimli fiili bir arazi engelini işaret etmektedir.

Kelimenin sonunda bulunan papyon kravat şeklindeki işarete çeşitli ses değerleri verilmiştir. S. E. Malov tarafından *baş* okunan bu işaret G. J. Ramstedt’e göre *lık* olarak okunmalıdır (Aalto 1958: 55). Clauson kelimeyi *Barlık* okuyup Barlık ırmağı civarında bir Barlık dağları olabileceğini düşünmüştür (Clauson 1973: 145). Bu işaretin benzeri şekillerinin bazı yazıtlarda ve doğu Avrupa runik sistemlerinde örneğin Murfatlarda da geçmiş olduğu yönündeki ayrıntı için bk. (Rybatzki 1997: 33 not 35). O. N. Tuna ise bu işareti ligatür olarak değerlendirip eski Türk yazıtlarında birçok yerde geçtiğini ifade etmiş

ve W. Bang'ın *baş*; A. S. Amanjolov'un ise *art* okuduğunu bildirmiştir. Kendisine göre bu işaret *art* okunup 'dağ beli' olarak anlandırılmalıdır (Tuna 1994: 216). Tekin'e göre ise bu işaret Uyug Arhan (E2) 5 ve Tuva I ön 2'de de geçmiş olup *baş* olarak okunmalıdır (Tekin 1994: 41). Görüldüğü gibi papyon kravat şeklindeki işaretin ses değeri netlik kazanmamıştır.

Burada bizim esasen üzerinde durmak istediğimiz konu papyon kravat şeklindeki işarete verilen ses değerlerinden hareket ederek buranın yer adı olması gerektiğini vurgulamak ve bu yer adını araştırmacıların dikkatine sunmaktır. Papyon kravat şeklindeki işaret *baş* olarak düşünüldüğünde- bizce de *baş* olması gerekir- ortaya *ıbarbaş* ya da *ıbirbaş* gibi bir şekil çıkmaktadır. Hakasya ve Minusinsk bölgesindeki yer adlarını inceleyen V. Ya. Butanayev, *İbirbes*, *İbirbes Hara Sug* ve *İbir Çul* adlı yer adlarından özellikle *İbirbes*'i dikkatlere sunmak istiyoruz. Butanayev, *İbirbes*'in dört anlamının olduğunu belirtmiştir. Bunlardan birincisinde *İbirbes*'in kutsal bir dağ olduğunu ve bu dağın bugünkü Hakasya'da bulunan Kamışta ırmağına yakın Askiz kentinde bulunduğunu ve buranın adak adanan bir dağ olduğunu belirtmiştir. İkinci *İbirbes*'in ise türlü petroglifleri barındıran bir dağ olduğunu; üçüncü olarak Üst Abakan'daki Bainovların kışlığına da *İbirbes* dendiğini bildirmiştir. Son olarak *İbirbeskol* olarak da adlandırılan ve Abakan ırmağı civarında Katanov kasabasına yakın *İbirbes Karasug* adlı bir göl bulunduğunu bildirmiştir. Yine burada geçilmesi çok zor bir ırmak bulunduğundan da söz etmiş ve buranın Üst Abakan bölgesinde olduğunu belirtmiştir (Butanayev 1995: 35).

Butanayev'in belirttiği *İbirbes* adlı kutsal dağ ile yine aynı civarlarda bulunan ve geçilmesi zor bir ırmağın bulunduğu bölgenin Tonyukuk'un bahsettiği yer ile bir ve aynı olduğu düşünülebilir mi? Kögmen'deki dağ geçidinin kapalı olması sebebiyle Tannu Ola'nın güneyinden Sayan dağlarına doğru hareket edildiği ve burada kılavuzun yanılması sonucunda oldukça zaman kaybedildiği yine yazıttaki cümlelerden anlaşılmaktadır. Sonunda Anı ırmağına ulaşıldığı düşünüldüğünde *Ibirbaş* olarak okumayı önerdiğimiz yer adının Anı ırma-

ğının ya güneyinde veya güney doğusunda olması gerekir. Burada coğrafi bir sorun ile karşı karşıya kalınmaktadır. Çünkü Butanayev'in sözünü ettiği ve Askiz kenti dolaylarında olduğu belirtilen *İbirbes* adlı kutsal dağ daha kuzeyde kalmaktadır. Çünkü Anı ırmağının adı *Ibirbaş*'tan sonra anılmaktadır.

İhtiyatla, *Ibirbaş* olarak okumayı ve Hakasya'daki *İbirbes* adlı kutsal dağ ile birleştirmeyi önerdiğimiz yer adındaki *-bäs*, genel Türkçe *-mAs* olumsuzluk eki olabilir. Geniş zaman olumsuzu Sibiryâ Türk dillerinde *-bas/-bäs* şeklindedir (Batmanov 2006: 151). Geriye kalan *ibir-* içinse bir şey söylemek oldukça zordur. Belki de etrafını dolaşmanın mümkün olmadığı ancak aşmak zorunda kalınan bir dağa bu ad verilmiş olabilir. Bütün bu varsayımlar *Ibirbaş*'ın sadece bir arazi engeli olduğunu kanıtlamaya yönelik bir çabadır. Bazı araştırmacıların dediği gibi bu yer adı Barlık (Barık) ırmağı olsaydı o zaman herhâlde *käç-* fiili kullanılırdı ve ırmaktan da *yubulu* inilmezdi.

3. 4. *Kara Buluk*:

ŞU D 10: *Yämä yaramatın yağıd[ü är]miş Ürüñ Bägig Kara Bulukıg Anı olurmuş Kırkız tapa är idmiş siz taşıkıñ Çikig taşgarıñ timiş män taşıkayın timiş* '(Onlar) yine zamansız (uygunsuz?) düşmanlaşmıştı. (Onlar) Ürüñ Beg, Kara Buluk (ve) Anı (ırmağı)'da otururlarmış. Kırgızlara doğru adam göndermiş, "siz (sefer için) yola çıkın, Çikleri uzaklaştırın" demiş. "(Ardından) ben de yola çıkayım" demiş' (Ayдын 2007: 43-44 ve 60).

ŞU G 11: *Bir yegirmiş ay yegirmikä Kara Buluk öng[di]n Suukak Yulu anta Çigil totok ...* 'on birinci ayın yirmisinde Kara Buluk'un doğusundaki Sukak Yulu (Ceylan Pınarı; Geyik Pınarı) (mevkisinde) orada Çigil(lerin) askerî valisi ...' (Ayдын 2007: 51 ve 62).

Kara Buluk adının ŞU D 10'a göre yer adı olmadığı önerilmişse de ŞU G 11'de pekâlâ yer adı olduğu açıktır. *Kara Buluk* yer adı da her iki geçtiği yere göre aşağıdaki şekillerde anlamlandırılmıştır: 'Kara-Buluk' (Ramstedt 1913: 23 ve 31); 'avam bulukı (?)' (D 10), 'Kara Buluk' (G 11) (Orkun 1936: 172 ve 178); 'Çerniy Buluk' (D

10), ‘Çernogo Buluka’ (G 11) (Malov 1959: 41 ve 42); ‘Çernıy Buluk’ (D 10), ‘Çernogo Buluka’ (G 11) (Aydarov 1971: 348 ve 351); ‘black (common) slaves’ (D 10); ‘Kara-Buluk’ (G 11) (Moriyasu 1999: 184-185); ‘Kara Buluk’ (D 10), ‘Kara-Buluk’ (G 11) (Berta 2004: 307 ve 311).

Ramstedt, notlarında *Kara Buluk*’un yer adı olarak da değerlendirilebileceğini düşünmektedir (Ramstedt 1913: 55). Clauson da *Kara Buluk* okumakta ve yer adı olarak değerlendirmektedir (EDPT 918a).

Thomsen’in *Turcica*’da özellikle işaret ettiği gibi burası büyük bir olasılıkla yer adıdır. Ancak ırmak, dağ gibi hangi coğrafi öge olduğu anlaşılamamaktadır. Thomsen’e göre her iki adın (*Ürüy Bäg* ve *Kara Buluk*) dağ adı olduğu kesindir (Thomsen 2002: 405).

Kırgızların oturdukları yerlere yakın olan *Kara Buluk* ve *Ürüy Bäg*’in bizce Abakan kentinin güney doğusu ile Minusinsk’in güneyinde olması gerekir.

3. 5. *Käm*:

Käm adı birkaç yazıtta geçmiştir:

BK D 26: *Altı otuz yaşıma Çik bodun, Kırkız birlä yağı boltı Käm kăçä Çik tapa sülädim* ‘yirmi altı yaşımda Çik halkı ile Kırgızlar düşman oldu. Kem ırmağını geçerek Çik tarafına akın ettim’.

ŞU D 7: *Ançıp bars yılka Çik tapa yorıdım ekint[i] ay tört yegirmikä Käm dä tokıdım* ‘Ondan sonra kaplan yılında (750) Çiklere doğru yürüdüm. İkinci ayın on dördünde Kem’de bozguna uğrattım’ (Aydın 2007: 42 ve 59).

ŞU G 1: *Käm Kargu . -dı Ärtiş ügüzig Arkar başı tuşı anta är kemiş altın . [ya]nta s[alla]p kăçdim* ‘... Kem (ve) Kargu . -dı (?) İrtiş ırmağı(nın), Arkar başı (denilen) birleşme(?) yerinde, orada kamaştan yapılmış, altta salla geçtim’ (Aydın 2007: 45 ve 60).

Aldı-Bel’ (E12) 3: *Sub yär Käm Katun ay kün* (Kormuşın 1997: 183). ‘su (ve) yer, Kem ve Katun (ırmakları) ay (ve) güneş’.

Çin kaynaklarında geçen Chien ırmağının Kem yani Yenisey ırmağı olduğu bilinmektedir. Krş. (Hambis 1956: 299-300); (Yamada

1996: 49 not 3); (Drompp 1999: 397 not 48). I. Vásáry, *Käm* adını işleyen uzun makalesinde *Käm*'in Samoyed kökenli olduğunu kanıtlamaya çalışmış ve ırmağı Yenisey ile bir ve aynı saymıştır (Vásáry 1971: 482). D. Sinor da Vásáry'ye kesinlikle katıldığını belirtmekte ve olaya sadece Türk-Ugor çerçevesinden bakmanın yeterli olmadığını, Türk-Samoyed çerçevesinden de bakılması gerektiğini bildirmiştir (Sinor 1980: 771). E. Helimski ise Vásáry ve Sinor'a atıfta bulunduktan sonra *Kem* adının Samoyed kökenli olduğu kanısının yanlış olduğunu, şüpheli de olsa kelimenin Ural dillerinden alınmış olabileceğini savunmuştur (Helimski 1995: 82).

3. 6. *Kırkız yiri*:

KT D 17; BK D 15: *Kögmän aša K[ırkız yiriñä] tägi sülädimiz* 'Kögmen (dağlarını) aştıktan sonra Kırgız yerine kadar akın ettik'.

KT D 17 ve BK D 15'te geçen bu yer adı da Kırgızların oturduğu bölgeyi tanımlamada kullanılmıştır. Kırgızlara ulaşabilmek için Kögmen'in aşılması gerekmektedir.

3. 7. *Kögmän*:

Kögmen adı KT D 17, 20, 35; BK D 15, 17, 27; T 23, 28; ŞU D 11 ve Terhin B 5'te geçmiştir. KT D 17 ve BK D 15'de *Kögmän aša K[ırkız yiriñä] tägi sülädimiz* 'Kögmen (dağlarını) aştıktan sonra Kırgız yerine kadar akın ettik' cümlesi Kırgızların oturduğu yere Kögmen'in aşılmasından sonra ulaşılabildiğini kuşku götürmeyecek şekilde açıklamaktadır. Azların da Kırgızlara yakın bir yerde oturduğu KT D 20'de belirtilmiştir: *Kögmän yir sub idisiz kalmazun tiyin Az Kırkız bodunıg <itip> yarat[ıp] kältimiz süñüşdümüz* 'Kögmen toprakları sahipsiz kalmasın diyerek Az (ve) Kırgız boylarını düzene sokup geldik (ve) savaştık'. Tonyukuk'un belirttiğine göre Kögmen'in bir yolu vardır. Bu tek yol ifadesi Hangay dağlarından Kögmen'e gitmek için kullanılmıştır. Bu yolun, büyük bir olasılıkla kardan veya başka bir doğal afetten kapalı olması dolayısıyla yolu değiştirmek zorunda kalındığı anlaşılmaktadır. Gumilëv, Tonyukuk'un anlattığı Kögmen'in tek yolu bulunması ve onun da kapanmış olması konusunu farklı bir

şekilde yorumlamaktadır. Ona göre Kögmen dağ geçidi doğal bir afetten dolayı değil; 80.000 kişilik Kırgız ordusu tarafından tutulmuş olduğu için kapalı olduğu belirtilmiştir. Bu yüzden Tonyukuk buradaki Kırgızlarla oyalanmak yerine başka bir yolu denemek istemiştir (Gumilëv 2002: 367). Gumilëv'in, bu ilginç savı neye dayanarak verdiği belli değildir. Giraud'a göre ise Kögmen'e giden bu tek yol, denizden yüksekliği 1430 m. olan Şamar geçididir (Giraud 1999: 254).

Kөгmen adı Şine Usu yazıtında da geçmektedir. Bu yazıta göre Kırgızların kağanı Kögmen'in kuzeyinde oturmaktadır. ŞU D 11-12: *Kırkız kanı Kögmän irintä* (12) (...) *äb barkant[a] ärmış* 'Kırgızların kağanı Kögmen'in kuzeyinde (12) ... evinde barkında imiş' (Aydın 2007: 44-45 ve 60).

Kөгmen, Radloff'a göre Sayan dağlarıdır (Radloff 1899: 95). T. Tekin, Terhin yazıtını yayımladığı yazısında Tannu-Tuva dağları olarak belirlediği (Tekin 1983: 806 ve 810) Kögmen'i 1988 ve 1995 yıllarında yayımladığı iki kitabında da Sayan dağları olarak düşünmektedir (Tekin 1988: 149) ve (Tekin 1995: 106).

Thomsen'e göre bu dağlar Kırgızlara ulaşabilmek için Türklerin aşmak zorunda olduğu sıra dağlardır. Bu dağlar büyük bir olasılıkla Tang-nou dağları olmalıdır ama Sayan dağları ya da bu iki sıra dağ arasında kalan bir dağ şeridi de akla gelebilir. Ona göre burası belki de Çinlilerin Qing-shan 'mavi dağlar' dediği ve Kırgız hakanının oturduğu bir yer de olabilir (Thomsen 2002: 220). Şine Usu yazıtını ilk yayımlayan Ramstedt ise buranın Sayan dağları olduğunu düşünmektedir (Ramstedt 1913: 55). Gumilëv'e göre Kögmen, Sayanların batısındaki Şabindab geçidi idi (Gumilëv 2002: 368 not 57). Bazin'e göre Kögmen adı *kök+men* (kök: 'mavi') şeklindedir. Ona göre de Kögmen dağları Sayan dağlarıdır (Bazin 1993: 34).

Yukarıda da söylendiği gibi *Kөгmen*, birçok araştırmacıya göre Sayan dağları olarak belirlenmiştir. Oysa Sayan dağları çok batıda kalmaktadır. Giraud ve Clauson'un ifade ettiği gibi Kögmen'in Tannu Ola olması gerekir (Giraud 1999: 275); (Clauson 1973: 145).

Arap coğrafyacısı Gerdizî *Zeyn el-ahbar* adlı eserinin Kırgızları anlattığı bölümünde Kögmen için şunları yazar: “Tokuz Oğuzlardan Kırgızlara giden yol şöyledir: Yol Çinânkes’ten Husn (حسن)’e varır. Husn’dan Nev-habk’e, buradan Kemizert’e otlar arasından bir iki aylık çölden beş günlük yoldur. Kemizert’ten Membeklû’ya dağlar arasından iki günlük yoldur. Sonra yol ormanlık yere varır. Bundan sonra bozkırlar, pınarlar ve av yerleri gelir. Membeklû dağına kadar bu şekilde devam eder. Burası çok yüksek bir dağdır. Burada çok miktarda samur, sincap, misk geyiği, ağaçlar ve av hayvanı bulunur. Burası çok münbit bir dağdır. Yol Membeklû’dan Gökemen (کوکمان) (Kөгmen olmalı) tarafına yönelir. Bu yolda otlaklar, tatlı sulu pınarlar, bol av hayvanı vardır. Dört gün bu şekilde gittikten sonra Gökemen dağına varır. Burası yüksek ve çok ağaçlı bir dağdır. Gökemen’den Kırgız hududuna bozkırdan, yeşilliklerden, sular arasından yedi günlük dar bir yol gider. Burası hoş yerler ve devamlı ormanlıklardır. O şekilde ki, düşman bunlar arasından gidemez. Kırgız duvarına kadar bütün yol böyledir. Kırgız ülkesinde çok güzel bir yerde Kırgız Hakan’ın karargâhı bulunur. Buraya, girilmesi hemen hemen imkânsız üç yol gider. Diğer tarafları yüksek dağlar ve birbirine girmiş ağaçlarla çevrilidir. Bu üç yoldan biri güneye Tokuz Oğuzlar tarafına gider. İkincisi Batıya Kimak ve Halluh tarafına gider. Üçüncüsü ise çöl tarafına gider. Üç ay gittikten sonra Fûrî (Moğol kabilelerinden) denen büyük bir kabileye varır. Bu yol da ikiye ayrılır. Biri üç aylık, diğeri iki aylık yoldur. Lâkin bu yolun geçilmesi güçtür. Devamlı korular, gür ağaçlar, çok sular ve ırmaklar arasından geçen bir dar yoldur. Burada daima yağmur yağar. Bu yoldan geçmek isteyenlerin azık ve elbise tedarik etmesi gerekir. Zira yolda bunlar yoktur. Bu yol daima suludur, yere bir şey konamaz. Bu yoldan geçinceye kadar hayvanın kuyruğuna yapışmak gerekir” (Şeşen 1998: 76-77).

3. 8. Örpän:

Örpen adı Çiklerle yapılan savaş esnasında anılmıştır. Çikler de aşağı yukarı Kırgızlarla aynı bölgelerde yaşadığı için buraya eklenmiştir.

BK D 26: *Altı otuz yaşıma Çik bodun, Kırkız birlä yağı boltı Käm kăçä Çik tapa sülädim Örpänte sünüşdim* ‘yirmi altı yaşımda Çik halkı ile Kırgızlar düşman oldu. Kem (Yenisey) ırmağını geçerek Çik tarafına akın ettim, Örlen’de savaştım’.

Örlen için değişik bir okuma denemesi ve yer tespiti bulunmamaktadır.

3. 9. *Soğa Yış*:

Bu yer adı KT D 35 ve BK D 27’den başka Altın-Köl I (E28) 9. satırda da geçmektedir. KT D 35 ve BK D 27’deki cümle yukarıda verildiği için bu bölüme tekrar alınmadı. Altın KöI I (E28) yazıtındaki cümle şöyledir:

Altın-Köl I (E28) R1 (Kormuşin’e göre 9. satır): *Altun Soğa yış keyiki* ‘The wild animal of the Altay and Songa mountains’ (Tekin 1997: 211-212).

Soğa Yış’ı eski Türk yazıtları üzerinde çalışanlar aşağıdaki şekillerde okumuş ve anlamlandırmıştır:

suğa ‘dicht (?)’ (Radloff 1895: 134); *soğa* ‘ötedeki orman’ (Thomsen 2002: 151); *suğa* ‘ein Bergwald’ (Radloff 1897: 178); *soğa* ‘ormanlık bir dağ adı’ (Orkun 1941: 165); *soğa* ‘geog. n.’ (Tekin 1968: 369); *soğa* ‘Songa ormanı’ (Ergin 1988: 128); *soğa* ‘yer adı’ (Tekin 1988: 158) ve (Tekin 1995: 109).

Clauson, ihtiyatla *suğa* (?) da okunabileceğini belirtmiş, yerinin tespit edilmesinin çok zor olduğunu ancak Minusinsk havzasının güney taraflarında bir yerde olabileceğini önermiştir (Clauson 1973: 145). T. Tekin, Altın-Köl I (E28) R1’de (=9. satır) geçen *Soğa Yış*’ı *suna* ‘a female wild duck’ ile karşılaştırmıştır (Tekin 1997: 223).

Tonyukuk yazıtında bulunmayan ve *Soğa* ya da *Suğa* okumaya elverişli bu yer adı ‘erkek ördek, suna’ anlamında olabilir mi? Eski Türk yazıtlarında hayvan adlarıyla kurulmuş yer adları bulunmaktadır. Örneğin *Sukak Yulu* ‘geyik, ceylan pınarı’. ŞU G 11: *Bir yegirmiş ay yegirmikä Kara Buluk öñ[di]n Sukak Yulu anta Çigil totok ...* ‘on birinci ayın yirmisinde Kara Buluk’un doğusundaki Sukak Yulu (Ceylan Pınarı) (mevkisinde) orada Çigil(lerin) askerî valisi ...’. Bu

yer adı ile ilgili ayrıntı için bk. (Aydın 2008: 204). Hayvan adlarıyla kurulmuş yer adlarına bir başka örnek de Şine Usu yazıtında geçen *Sıp başı* veya *Şıp başı*'dır. Ayrıntı için bk. (Aydın 2008: 204-205).

Yukarıda verilen iki örnekte de yer adı hayvan adlarıyla kurulmuştur. *Soņa yış*'taki *Soņa* veya *Suņa* adı 'erkek ördek, suna' anlamında düşünülebilse de yazıtta bir sorun vardır: Çünkü *sunā* 'erkek ördek, suna' kelimesi tarihsel metinlerde nazal *n* ünsüzü ile yazılmamıştır. Ayrıca bu hayvan adının Mo. *sono*'dan alındığı da bilinmektedir. Krş. (Barutçu Özönder 1996: 61) ve (TDES 377).

3. 10. *Ürüng Bäg*:

ŞU D 10: *Yämä yaramatın yağıd[ü är]miş Ürüng Bägig Kara Bulukıg Anı olurmış Kırkız tapa är idmiş siz taşıkıñ Çikig taşgarıñ timiş män taşıkayın timiş* '(Onlar) yine zamansız (uygunsuz?) düşmanlaşmıştı. (Onlar) Ürüng Beg, Kara Buluk (ve) Anı (ırmağı)'da otururlarmış. Kırgızlara doğru adam göndermiş, "siz (sefer için) yola çıkın, Çikleri uzaklaştırın (savaşa çıkarın)" demiş. "(Ardından) ben de yola çıkayım" demiş' (Aydın 2007: 43-44 ve 60).

Kelime başındaki harfin *ö* veya *ü* olması meselesinin dışında yazıt üzerinde çalışanlarca aynı şekilde okunmuş olsa da anlamları farklılıkta çeşitli farklılıklar bulunmaktadır. Verilen anlamlar şu şekildedir: 'Hellen-Beg' (Ramstedt 1913: 23); 'Asil beğler' (Orkun 1936: 172); 'Blagorodniy-beg' (Malov 1959: 41); 'Blagorodniy bek' (Aydarov 1971: 348); 'white (noble) Bägs' (Moriyasu 1999: 184); 'Ürüng bëget' (Berta 2004: 307).

Yukarıda da görüldüğü gibi *Ürüng Bäg* ibaresine genellikle 'beyaz bey' veya 'asil (avam olmayan) bey' gibi anlamlar verilmiştir. Thomsen'e göre dağ olduğu kesindir (Thomsen 2002: 405). DTS'de de yer adı olduğu belirtilmiştir (DTS 627).

4. Genel Değerlendirme:

Yukarıdaki üç bölümde eski Türk yazıtlarında geçen Kırgız seferleri ile bu seferlerde geçen yer adları incelenmiştir. Yazıtlardan edinilen bilgiye göre Kırgızlar güneye doğru inmek ve Çin'e yaklaşmak

istemektedir. Bu isteklerinin altında ekonomik kaygılar yatıyor olmalıdır. Ötüken’de kurulan her devletle mücadele eden Kırgızlar nihayet 840 yılında Uygur Kağanlığını yenerek Ötüken’i ele geçirmeyi başarmışlardır.

I. Kök Türk döneminde Kırgızlarla nasıl bir mücadeleye girildiği bilinmemektedir. II. Kök Türk döneminde Kırgızların yaşadıkları bölgeye iki sefer yapıldığı yönünde bir düşünce vardır. Bunlardan birincisinin 697’de diğerinin de 709-710 yapıldığı düşünülmektedir (Giraud 1999: 252). Ancak Tonyukuk’un anlattığı Kırgız seferiyle Bilge Kağan’ın anlattığı (KT D 35-36; BK D 26-27) Kırgız seferinin aynı sefer olduğu ve bunun da 710 yılı civarında yapıldığı da öne sürülen görüşler arasındadır (Clauson 1973: 144).

Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarından edinilen bilgiler ışığında Kırgızlara yapılan sefer sırasında Bilge Kağan’ın 27, kardeşi Köl Tigin’in ise 26 yaşında olduğunu öğrenmekteyiz (KT D 34; BK D 27). Bu durumda sözü edilen bu seferin 710 veya 711’de yapılmış olması gerekir. Öyleyse Tonyukuk da aynı seferden söz etmektedir. Çünkü hem Bilge Kağan hem de Tonyukuk, bu seferin dönüşünde Demir Kapı’ya kadar uzanan batı seferine başladıklarını söylemektedir (KT D 36, BK D 27, T 29). Bu durumda Kapgan Kağan’ın devletin başında, Bilge Kağan’ın ise *Tarduş Şad* olduğu kesindir.

Yine KT D 17 ve BK D 15’te cümle sonundaki fiilin 1. çokluk kişi ekiyle çekimlenmiş olması sefere hep birlikte çıktığına işaret eder. Zaten Bilge Kağan babasının ölümünden sonra töreye göre tahta geçen amcası Kapgan Kağan’dan övgü ile söz eder ve kardeşi Köl Tigin ile birlikte katıldıkları seferleri kronolojik olarak sıralar. KT D 34’ün sonlarındaki aşınma ve yıpranmalar sebebiyle okunamayan yerlerde belki de Kapgan’ın 716’da ölümünden sonra, oğlu İnel Kağan (İni İl Kağan?) ile olan taht mücadelesinden söz edilmiş olmalıdır. Çünkü BK D 35’in hemen başlarında bulunan *üzä Tāñrı iduk yer sub [äçim k]agan kutı taplamadı ärinç* ‘yukarıda Tanrı (aşağıda) kutsal yer ve su amcam kağanın kutunu (miras, emanet) onaylamadı’ şeklinde çevrilebilecek cümle de buna işaret etmektedir. Köl Tigin yazıtında bulunmayan bu cümle M. Dobrovits tarafından oldukça

farklı değerlendirilmiştir. Dobrovits'e göre Kapgan Kağan'ın başında bulunduğu Batı seferinin başarısızlıkla sonuçlandığını, doğu ile batıyı birbirine bağlayan yolların kontrolünün kaybedildiğini ve dolayısıyla da Kapgan'ın karizmasını tümüyle yitirdiğini düşünmektedir (Dobrovits 2005: 184). Bilge Kağan yazıtında geçen bu cümlenin de buna işaret ettiğini düşünmektedir ki herhâlde yazıtta anlatılmak istenen bu değildir. Bizce Kapgan'ın, kendi oğlunun tahta geçmesi yönünde bir düşünce taşıyor olması Bilge Kağan'ın bu şekilde bir cümle sarf etmesini sağlamış olabilir.

Yine aynı seferin bir başka cümlesi de KT D 20 ve BK D 17'de geçen *Kögmän yir sub idisiz kalmazun tiyin Az Kırkız bodunıg <itip> yarat[ıp keltimiz süñüşdüimiz]* 'Kögmen toprakları sahihsiz kalmasın diye Az (ve) Kırgız halklarını düzene sokup geldik (ve) savaştık' cümlesidir. Bu cümlede de fiil 1. çokluk kişi ekiyle çekimlenmiştir. Buna şöyle itiraz edilebilir: Bilge Kağan buradaki çokluk kişi eki ile kardeşini kastetmiş olabilir. Ancak 710 veya 711 yılında cereyan eden seferde Tonyukuk ve Kapgan Kağan da vardır. Bunu da Tonyukuk yazıtındaki cümlelerden anlamak mümkündür. Yalnız BK D 26 ve 27. satırlarda fiile ekli kişi eki *-m'*dir. Bilge Kağan yazıtında Kırgız seferi esnasında, tahtta sanki kendisi varmış gibi anlatılmıştır. Bunu da yazıtının kendi elinden çıkmamasına bağlamak mümkün olabilir. Buradaki tek sorun KT D 17 ve BK D 15'te geçen *Kögmän aşa K[ırkız yiriñä tegi sülädimiz]* 'Kögmen'i aşarak Kırgızların oturduğu yere kadar asker sevkettik' cümlesidir. Bilge Kağan burada Tonyukuk yazıtındaki anlatımdan farklı olarak *Kögmen*'i aşarak Kırgızlara ulaştıklarını söylüyor. Belki de Bilge Kağan, Tonyukuk gibi ayrıntıya girmek istememiş olabilir. Zaten gerek Köl Tigin gerekse Bilge Kağan yazıtındaki cümlelere dikkat edilirse savaşlar çok kısa anlatılmış ve ayrıntıya girilmemiştir. Yalnızca Dokuz Oğuzlarla toplam beş savaşın anlatıldığı bölüm ayrıntılıdır. KT K 4'ten başlayarak anlatılan bu savaşlar sırasında Bilge'nin kağan olduğu bellidir. Burada Köl Tigin'in kahramanlıkları uzun uzun anlatılmıştır. BK D 31'de geçen ve Dokuz Oğuz savaşlarının anlatıldığı *otuz artukı eki yaşıma Amgı Korgan kışladukda yut bolı* 'otuz

iki yaşında (iken) Amgı Korgan'da kışladığımızda kıtlık oldu' cümlesinde Dokuz Oğuzlarla yapılan savaşın bitiminde Bilge'nin 32 yaşında olduğunu öğrenmekteyiz. Bilge'nin 684 yılında doğduğu bilindiğine göre (Sertkaya 1995: 95-96) tarihin 716'yı yani tahtta olduğu yılı göstermesi gerekir.

Sonuç olarak bizce Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında sözü edilen Kırgız seferlerinin hepsi aynıdır ve 710 yılında başlamış ve 711 yılında daha önce kapalı olduğu bildirilen Kögmen'den geri dönülmüş ve aynı yıl yani 711'de Türgişlere doğru başlayıp Demir Kapı'ya kadar süren batı seferi başlamıştır. Bilge Kağan hem Kırgız seferinde hem de Demir Kapı seferinde *Tarduş Şad*'dır. Bir ilginç not da şudur: Tonyukuk'un anlattığı batı seferi başladığı sırada ordu *Altun Yiş*'ta iken kağanın, eşinin ölmesi sebebiyle ordugâha dönmesi gerekmiş ve orduyu Tonyukuk'a teslim etmiştir. Tonyukuk burada *sü başı* olarak İnel (İni İl Kağan?) Kağan'ın adını anarken Bilge Kağan için sadece *Tarduş Şad* ifadesini kullanmıştır (T 31). Bu da bize hem Kırgız seferinde hem de batı seferinde Kapgan Kağan'ın tahtta olduğunu göstermektedir.

Eski Türk yazıtlarından hareket ederek Kırgızların oturduğu yerler kabaca Abakan ırmağı ile Yenisey arasında, Minusinsk havzası ile Askiz kenti arasındaki bölge olarak belirlenebilir. Söylediklerimize destek olması bakımından Çin kaynaklarından elde edilen ikinci köken efsanesindeki K'i-ku (Kırgız) devleti ile ilgili bahiste geçen A-fu ve Chien adları değişik şekillerde yorumlanmıştır: Chien ırmağı Hirth ve Ting'e göre Tannu Tuva'nın güney sınırındaki Ulukem ırmağı yani Yenisey'in yukarı bölgesi olarak gösterilmiştir. A-fu ırmağı Ting tarafından Ubssa gölü; Hirth tarafından ise Abakan ırmağı olarak belirlenmiştir (Liu 2006: 15 not 22 ve 23). Ögel, Chien adını Kem ırmağı ile birleştirmiştir (Ögel 1957: 87). Taşağıl da Hirth gibi A-fu'yu Abakan ırmağı saymıştır (Taşağıl 2004: 76). Böylece Kırgızların yaşadıkları yerler Çin kaynaklarına göre A-fu (Abakan) ile Chien (Kem=Yenisey) arasındadır.

5. Sonuç:

Eski Türk yazıtlarında Kırgız seferleri ile ilgili bilgiler verildikten ve seferler esnasında anılan yer adlarının nereler olabileceği belirlendikten sonra Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarındaki Kırgız seferlerinin aynı olduğu ve 710 yılında başlayıp 711 yılında tamamlandığı ve aynı yıl yani 711'de batı seferine çıktığı sonucuna varılmıştır. Makalenin hareket noktasını oluşturan Kırgızların da Abakan ırmağının doğu bölümü ile Minusinsk'in güney bölümlerinde ve büyük bir olasılıkla bugünkü Hakasya'nın Askiz kentinin doğu bölümünde yaşamış olabilecekleri önerilmiştir. Çin kaynaklarının kaydettiği ikinci köken efsanesinde de Kırgızların Abakan ile Yenisey ırmakları arasında devlet kurdukları bildirilmiştir.

6. Kısaltmalar ve Kaynaklar:

- AALTO, P. - G. J. RAMSTEDT - J. G. GRANÖ (1958): *Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei. Journal de la Société Finno-Ougrienne* LX/7, 3-91.
- AYDAROV, G. (1971): *Yazık Orhonskih pamyatnikov drevnetyurkskoy pis'mennosti VIII veka*. Alma-ata: Akademiya Nauk Kazakskoy SSR.
- AYDIN, E. (2006): Tonyukuk Yazıtında Geçen *Ek Tag* Üzerine. *Belleten* LXX/257, 83-95.
- (2007): *Şine Usu Yazıtı*. Çorum: KaraM.
- (2008): Şine Usu Yazıtında Hayvan Adlarıyla Kurulmuş Yer Adları Üzerine İncelemeler. *Turkish Studies* 3/1, Kış (Dede Korkut Dosyası), 202-208.
- BARUTÇU ÖZÖNDER, F. S. (1996): *Ali Şir Nevayi, Muhakemetü'l-Lugateyn*. Ankara: TDK.
- BATMANOV, İ. A. - Z. B. ARAGAÇI – G. F. BABUŞKİN (2006): *Eski ve Bugünkü Yenisey Dili*. Çev.: K. Sarıgül-İ. Aydemir, Bişkek: Avrasya.
- BAZIN, L. (1993): Quelques remarques d'Epigraphie Turque ancienne. *Türk Dilleri Araştırmaları* 3, 33-41.
- BERTA, Á. (2004): *Szavaimat Jól Halljátok*. A Türk és Ujgur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása. Szeged: Jate.
- BUTANAYEV, V. Ya. (1995): *Toponimiçeskiy Slovar' Hakassko-Minusinskogo Kraya* (Tolı Hooraydagı Çir-Sug Attarı). Abakan.

- CLAUSON, S. G. (1972): *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University.
- (1973): Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar. Çev.: İ. Enginün. *Türkiyat Mecmuası* XVIII/1973-1975, 141-148.
- DOBROVITS, M. (2005): The Great western campaign of the Eastern Turks (711-714). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 58/2, 179-185.
- DROMPP, M. R. (1999): Breaking the Orkhon Tradition: Kirghiz Adherence to the Yenisei Region after A. D. 840. *Journal of the American Oriental Society* 119/3, 390-403.
- DTS bk. V. M. NADELYAEV vd. (1969).
- EDPT bk. S. G. CLAUSON (1972).
- ERDAL, M. (1991): *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- EREN, H. (1999): *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara.
- ERGIN, M. (1988): *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi.
- GIRAUD, R. (1961): *L'Inscription de Ban Tsokto*. Paris: Librairie d'Amerique et d'Orient.
- (1999): *Gök Türk İmparatorluğu, İleriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*. Çev. İ. Mangaltepe. İstanbul: Ötügen.
- GUMİLĖV, L. N. (2002³): *Eski Türkler*. Çev.: D. A. Batur. İstanbul: Selenge.
- HAMBIS, L. (1956): Notes sur Käm, nom de l'Yenissei supérieur. *Journal Asiatique* 244, 281-300.
- HELIMSKI, E. (1995): Samoyedic loans in Turkic: Check-list of etymologies. B. KELLNER-HEINKELE – M. STACHOWSKI (Eds.): *Laut- und Wortgeschichte der Türk Sprachen*. Wiesbaden: Harrassowitz. 75-95.
- İNAN, A. (1987): Altay-Yenisey Türkleri. *Makaleler ve İncelemeler*. Ankara: TTK. 33-35.
- JOKI, A. J. (1952): Die Lehnwörter des Sajansamojedischen. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 103.
- KORMUŞİN, İ. V. (1997): *Tyurkskie eniseyskie epitafii, teksti i issledovaniya*. Moskva: Nauka.
- LESSING, F. D. (2003): *Moğolca-Türkçe Sözlük*. Çev.: G. Karaağaç. Ankara: TDK.
- LIU, M-T. (2006): *Çin Kaynaklarına Göre/Doğu Türkleri*. Çev.: E. Kayaoğlu-D. Banoğlu. İstanbul: Selenge.

- MALOV, S. E. (1951): *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti*. Moskva-Leningrad.
- (1959): *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskva: Akademiya Nauk SSSR.
- MORIYASU, T. (1999): Site and Inscription of Şine-Usu. T. Moriyasu and A. Ochir (Eds.): *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*. Osaka: The Society of Central Eurasian Studies. 177-195.
- NADELYAEV, V. M. - D. M. NASİLOV - E. R. TENİŞEV - A. M. ŞÇERBAK (1969): *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- ORKUN, H. N. (1936): *Eski Türk Yazıtları I*. İstanbul: TDK.
- (1940): *Eski Türk Yazıtları III*. İstanbul: TDK.
- (1941): *Eski Türk Yazıtları IV*. İstanbul: TDK.
- OTWF bk. M. ERDAL (1991).
- ÖGEL, B. (1957): Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar. *Belleten* XXI/81, 81-137.
- POPPE, N. (1992): *Moğol Yazı Dilinin Grameri*. Çev.: G. Karaağaç. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- RADLOFF, W. (1895): *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. St-Petersburg.
- (1897): *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. Neue Folge. St-Petersburg.
- (1899): *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, die Inschrift des Tonjukuk*. Zweite Folge. St-Petersburg.
- RAMSTEDT, G. J. (1913): Zwei Uigurische runeninschriften in der Nord-Mongolei. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* XXX/3, 1-63.
- RYBATZKI, V. (1997): *Die Toñukuk-Inschrift*. Szeged: Studia Uralo-Altica.
- SERTKAYA, O. F. (1995): İnel Kağan mı? İni İl Kağan mı? *Göktürk Tarihinin Meseleleri*. Ankara: TKAE, 76-98.
- SINOR, D.: Samoyed and Ugric elements in Old Turcic. *Eucharisterion, Harvard Ukrainian Studies* 3/4 (Essays presented to Omeljan Pritsak, on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students), c. 2, 768-773.
- ŞEŞEN, R. (1998): *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: TTK.

- TAŞAĞIL, A. (1990): Kapgan Kagan Devrinde Gök-Türk-Çin Münasebetleri. *Türk Dünyası Araştırmaları* 65, 307-320.
- (2004): *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*. Ankara: TTK.
- TDES bk. H. EREN (1999).
- TEKİN, T. (1968): *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington, The Hague: Indiana University.
- (1983): Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi. *Belleten* LXXIX/184, 795-838.
- (1988): *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK.
- (1994): *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara: Simurg.
- (1995): *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Simurg.
- (1997): The first *Altunköl* inscription. *Turkic Languages* 1, 210-226.
- THOMSEN, V. (2002²): *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. Çev.: V. Köken. Ankara: TDK.
- TUNA, O. N. (1994): Eski Doğu Türk Yazısında Kullanılan Ligatürler ve Bunlarla İlgili Bazı Meseleler Hakkında. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1990, 207-222.
- VÁSÁRY, I. (1971): Käm, An early Samoyed Name of Yenisey. L. Ligeti (Ed.): *Studia Turcica*. Budapest, 469-482.
- YAMADA, N. (1996): Türklerin Asıl Yurdu. Çev.: E. B. Özbilen. *Türk Dünyası Araştırmaları* 105, 49-54.

Inhalt / İçindekiler

A. Aufsätze / Makaleler

- Michael Knüppel:** Ein Beitrag zur Morphosyntax des Nivchischen aus typologischer Perspektive 1-11
- Hülya Yıldız:** Orhon Yazıtlarından Yakutça ve Dolgancaya Ulaşan Eskicil Sözcüğü 13-40
- Erhan Aydın:** Eski Türk Yazıtlarındaki Kırgız Seferleri Üzerine Notlar..... 41-64
- Mehmet Ölmez:** Fuyu Kırgızcası Hakkında Yeni Bilgiler ve Türkolojiye Katkıları 65-70
- Yong-Söng Li:** The Names for Fingers and Genital Organs in Tsaatan 71-92

B. Rezensionen / Tanıtımlar

- Hülya Yıldız:** Monastyrjew, Wladimir, *JAKUTISCH Kleines erklärendes Wörterbuch des Jakutischen (Sach-Deutsch)*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2006, 215 s. 93-96
- Mehmet Ölmez:** M. V. Monguş, *Tuvintı mongolii i kitaya*, Nauka, Novosibirsk, 2002, 123 s. 97-99
- Özlem Yiğitoğlu:** XXIV *Dul'zonovskiye çteniya. Sravnitelno-istoričeskoye i tipologiçeskoye izuçenie yazıkov i kul'tur. Voprosı prepodavaniya inostrannuh i natsional'nuh yazıkov i kultur* (Materialı mejdunarodnoy Konferantsii 22-26 iyunya 2005), Tomsk 2005, 212 s. 100-101
- Özlem Civelek:** *Exploring the Eastern Frontiers of Turkic*, Ed. Marcel Erdal and Irina Nevskaya, Harrassowitz Verlag, Turcologica 60, Wiesbaden 2006. 263 s. 103-110
- Fikret Yıldırım:** *A Descriptive Grammar of Ket (Yenisei-Ostyak). Part 1: Introduction, Phonology, Morphology*, Stefan Georg, Global Oriental, Folkestone/Kent 2007, 328 s. 111-117
- Özlem Yiğitoğlu:** İbrahim Dilek, *Altay Masalları*, Alp Yayınevi, Ankara 2007, 708 s. 118-123
- Ersin Teres:** Gregory, D.S. Anderson, *Language Contact in South Central Siberia*, Harrassowitz Verlag, Turcologica